

12. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., испр. И доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 231 с.
13. Щербачук Л.Ф. Фразеологічне новаторство Олеса Гончара // Вісник Харківського національного університету, №149. – Харків: 2000. – С. 638-641.
14. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Киричок М.С.

ПОЕМА Т.Г.ШЕВЧЕНКА „ТИТАРІВНА” І П’ЄСА М.Л.КРОПИВНИЦЬКОГО „ТИТАРІВНА”. СЮЖЕТНО-ТИПОЛОГІЧНА СПОРІДНЕНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

Актуальність статті визначається глибшим дослідженням творчості Т.Г.Шевченка і М.Л.Кропивницького, продовженням традицій, проблематики і тематики Кобзаря.

Ступінь дослідження. Сюжетно-типологічна спорідненість між поемою Т.Шевченка „Титарівна” і п’єсою М.Кропивницького „Титарівна” ще не була в українському літературознавстві предметом дослідження.

Мета дослідження – сюжетно-типологічним зіставленням творів Т.Шевченка і М.Кропивницького встановити особливості їх поетики, конфлікту та спільності й відмінності в сюжетах та образній системі.

Перебуваючи у складі експедиції капітан-лейтенанта О.І.Бутакова на острові Косарал майже всю зиму 1845 року, яка була досить суворою, Т.Г.Шевченко проживав у „халупі з комишу та піску” і в таких несприятливих умовах він за невеличкий проміжок часу (з вересня 1848 до початку травня 1849 року) написав понад сімдесят ліричних віршів і такі визначні художні полотна, як поеми: „Царі”, „Титарівна”, „Марина”, „Сотник”, які засвідчують, що поет сумував за Батьківщиною, рідним народом, що він жив його помислами і вірою в те, що знуцанням панства разом з російськими чиновниками над поневоленими кріпаками, час все ж настане. У вірші „І виріс я на чужині” поет створює вражаючу, узагальнюючу картину кріпацького села в Україні, яка викликає жах у читача:

...Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур’яном поросли,
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

Споглядаючи в майбутнє, поет все ж воліє бачити своїх людей, свою Батьківщину радісними і щасливими, але це може статися лише тоді, коли „не останеться сліду панського в Україні”.

Відданість своєму народові до остану поет проголошує у вірші „Мені однаково” (1847), написаному у казематі. Особиста доля його майже не бентежить, а за долю України, особливо її майбутнє, він щиро і сердно уболіває, особливо ж побоюється, щоб вона не втратила своєї волі й не підупала в повну колоніальну залежність:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену збудять...
Ох, не однаково мені.

Рядки ці актуальні і в наші дні. Вони звернені до кожного свідомого українця, до всього населення України не допустити, щоб правлячо-манкуртна верхівка на угоду своїм іноземним покровителям не перетворила знову Україну в колонію, а українців у рабів, яких силоміць будуть змушувати підкорювати не лише інші народи, а й знищувати свій, попередньо позбавивши його своєї мови, культури, як це було за часів Російської імперії. Подібних „державних зайд” поет піддає нещадному осудові у поемі „Царі”, написаній у 1848 році в Косаралі і переопрацьованій у 1858 році у Петербурзі, утверджуючи фінальними рядками, що позбавлений волі, уярмлений народ ніколи не буде щасливим:

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських...
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе-таки дурить?

У поемі „Марина” (1848) автор проклинає панство, яке доводить нещасних матір і дочку до загибелі й одночасно пророкує кривдникам усім загибель, вірить, що гнів народний переросте, зрештою, у помсту. Знедолена мати і донька Марина помщаються кривдникові, підпалюють його маєток:

...Пани до одного спеклись,

Неначе добрі поросята,
Згоріли білі палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало.
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

Як палкий поборник волі і правди Т.Шевченко у поемі „Сотник” засуджує тих, хто намагається ошчасливити себе за рахунок інших. Літній сотник, у якого вже й вуса сиві, волів одружитися з вродливою, молододою дівчиною-годованкою Настею. Свого сина Петра, що прибув на деякий час до батька з бурси, він виганяє з дому, щоб позбутися суперника, якого покохала Настя. Та з Петром пішла й Настя. Діти одружилися й не повернулися до батька, який лишився сам і був вбитий, йдучи з шинка. Його люди поховали:

...І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест поставити.
Умер сотник, і покої
Згнили, поваялись,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні –
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

Народно-пісенний мотив нерівного кохання розроблює Т.Шевченко у поемі „Титарівна”, написаній, як відзначалося, в 1848 році у Косаралі, а вперше опублікованій у виданні „Кобзаря” в Петербурзі у 1867 році. Дослідник творчості поета М.Гнатюк вважає, що: „Титарівна” – реалістична поема на соціально-побутову тему”, в якій є „також риси балади” [1]. Засобами народної лексики різностильової значимості відтворюються трагічні взаємини між бідним парубком, байстрюком Микитою, що закохався у вродливу доньку титара, багатого церковного старости, яка згордувала ним, насміялася й зненацька сама до нестями закохалася у зневаженого нею Микиту, від якого породила дитину, свідомо згублену ним, поклавши провину на титарівну, котру за народними традиціями:

...Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий муровали,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали,
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Микита полишив село, блукає світом. Його поет називає „сатаною-чоловіком”, який:

...буде по світу ходити
І вас, дівчаточка, дурить

Вовіки.

Дотримуючись сюжетної канви шевченкового твору, М.Кропивницький свій твір наснажує живими побутовими сценами й дещо інакше з’ясовує стосунки між Микитою і титарівною, які відбуваються на тлі величних протестантських дій українського народу, спрямованих проти іноземних загарбників, що впливають на персонажів, зокрема головних, які є тепер носіями народної моралі, перейнятої патріотизмом й вірністю у коханні.

Над переробкою поеми Т.Шевченка „Титарівна” на п’есу під такою ж назвою М.Кропивницький почав працювати десь наприкінці 90-х років XIX століття. У листі до М.Садовського від 12 вересня 1891 року він писав: „Сегодня же заказал переписать для Вас „Зайдиголову” и „Дві сем’ї”. Желаете ли приобрести комедию „Чмир”, и оперетку „Пісні в лицах”. Получил на днях драму „Олеся”; ожидаю „Титарівну” і „Брехливі люде” [2].

На початку 1891 року М.Кропивницький завершив працю над п’есою „Титарівна”, зазначивши у підзаголовку: „Сюжет позичений у Т.Г.Шевченка”. Рукопис цього твору зберігається у фондах Державного музею театрального мистецтва України, інвентарний № 28551. У цьому ж році драматург створює іншу – другу редакцію п’еси під такою ж назвою і надсилає рукопис до цензури, яка 30 листопада його отримала, а 13 січня 1892 року дала на нього негативний відгук: „Хотя в общем драма г. Кропивницкого, – писав цензор, – не противоречит особенно цензурным правилам и не содержит в себе ничего безнравственного,

тенденціозного или могущего возбуждать в зрителях чувство украинского патриотизма, тем не менее цензор полагает, что в настоящем ее виде она дозволена к представлению и на сцене и печатанию, быть не может. Мотивом к ее запрещению цензор считает слишком реалистическое и тяжелое впечатление, производимое двумя сценами в 4 и 5 действиях. Обезумевшая от горя и стыда, Настя на глазах зрителя бросает своего ребенка в колодезь, а в 5 действии представлена удручающая картина дикого казачьего самосуда, причем виновную в убийстве Настю собираются зарыть живою в землю.

Кроме того, подлежит исключению значительное количество фраз и отдельных выражений (отмеченных цензором красным карандашом), кои либо по своей циничности, либо в виду недопустимых упоминаний в них киевских святых, или разсуждений вроде того, что „бабу не бог сотворил, а если и сотворил, то раскаивается в этом” или далее „ну если бог сотворил, – то и бог с ним” и т.д.

С таким мнением цензора комитет не может не согласиться: реалистическая картина детоубийства, упоминание святых, казацкий самосуд и сопряженные с ним воспоминания о старинной украинской вольности – все это не может быть допускаемо” [3].

До цієї редакції п'єси драматург вносить деякі зміни. Микита тепер йде воювати не з татарами, а з польською шляхтою, один з магнатів якої довів до смерті його батька, який залишив дівчину, що стала його матір'ю.

Заборона в російській імперії п'єси „Титарівна” до вистави і друку змусила її автора звернутися за радою до відомого культурного діяча Галичини Василя Лукича Левицького, який погодився опублікувати п'єсу на сторінках Львівського журналу „Зоря” (1892. – № 13-16). Відбиток п'єси для В.Левицького М.Кропивницький відсилає на розгляд Петербурзького цензурного комітету, про що сповіщає листом від 29 березня 1892 року редактора „Зорі”: „Російська цензура не дала дозволу її (п'єсу „Титарівна” – М.К.) виставляти на кону, того ради я її переробив і один екземпляр пошлю Вам, а з другим знов постукаюся у двери отечественной цензуры” [4]. Нову переробку драматург назвав „Микита Безбатченко” й надіслав до Петербурга на розгляд цензури, яка 12 жовтня 1894 року п'єсу отримала, а 25 жовтня вдруге заборонила до вистави і друку. Рукопис цього твору знаходиться у С-Петербурзькій театральній бібліотеці, інвентарний № 2591. Цензура вбачала у „Микиті Безбатченку” п'єсу з українофільським ухилом і відзначала: „Сюжет этой драмы не сложный, и главная цель автора не столько заключается в том, чтобы познакомить публику с таковым, сколько представить свободную жизнь казаков, их удальство, костюмы и познакомить с теми песнями, которые они напевали в старину, как в жизни семейной, так и в боевой; а потому, находя такое направление драмы украинофильством, полагает таковую к представлению на сцене запретить.

Комитет находит, со своей стороны, пьесу подлежащей запрещению как в печати, так и к постановке на сцене вследствие ее полного украинофильского характера. Казак идет защищать свою Украину, народ, т.е. казачество, самостоятельно судит и приговаривает к смерти мать-убийцу и т.д. Все это направлено к представлению зрителям и читателям о самостоятельной жизни Малороссии, а это несомненно вредно в политико-этнографическом отношении” [5].

У протидії цензурі М.Кропивницький був стійким, наполегливим. Він дещо притупляє й завуальовує епізоди й вислови, що їй не подобалися й перероблює знову п'єсу, зміст якої значно відрізняється від попередніх варіантів і під назвою „Глум і помста”, наприкінці 1895 року, надсилає до цензури, яка „12 лютого 1896 року дозволила її до вистави”. Автор переосмислює у цьому варіанті поведінку, мораль і психологію головних постатей твору, насамперед образ Микити. Якщо у попередньому варіанті Микита був особистістю національно свідомою, борцем за волю і правду, то тепер він звичайний лиходій, розбійник, якого розшукує влада. Опущена сцена народного суду над Настею. Вона ненароком впустила дитину в колодезь, а побачивши Микиту настільки перелякалася, що й померла від такого стресу. Батько Насті став тепер ще багатшим й якимось прохолодно ставиться до всього того, що відбувається у його родині й з донькою зокрема. Цією переробкою драматург не задовольняється. Він намагається дещо поліпшити, особливо у соціально-психологічному відношенні, текст п'єси „Глум і помста”, який завершивши надсилає до цензури на розгляд. До цензурного комітету рукопис п'єси надійшов 13 січня 1896 року, а 10 лютого цього ж року п'єса була дозволена до вистави „с исключением одной фразы” [6]. Новий варіант п'єси драматурга знову не влаштував. Він знову робить спробу проштовхнути п'єсу через цензурний комітет. Ймовірно, що відшуковує спільників, які б йому допомогли зламати прискіпливе ставлення цензорів до п'єси. У листі до Б.Грінченка від 27 жовтня 1895 року він сповіщає: „Переробив я „Глитая”, „Замуляні джерела” і „Титарівну”. „Глитая” перехрестив у „Гультя”. Найшов у Петербурзі чоловіка, котрий береться провести в цензурі – попробую ще раз послати” [7]. Цілком ймовірно, що міг бути ще якийсь варіант п'єси „Титарівна”, який загубився. Проте над п'єсою драматург праці не полишав і опублікував її під назвою „Глум і помста” у третьому томі повного зібрання своїх творів, яке вийшло у 1903 році у Харкові. Фінальну частину п'єси М.Кропивницький подає майже за поемою Т.Шевченка „Титарівна”:

... Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

Майже тотожний з темою Т.Шевченка є передфінальний епізод і в п'єсі „Глум і помста”. Поглинутий жаждою помсти, Микита свідомо кидає дитину в колодезь і звинувачує в цьому Настю:

МИКИТА (крадеться до криниці). Що бачу? Настя... А то що? Дитина?... О, краще помри немовлят-

ком, ніж маєш рости на глум людям, на поневір’яння та знуцання, як твій батько! (Кида дитину у криницю). А тепер мершій світ за очі! Прощай, Насте. Не згадуй лихом, а добрим нема за що!.. (Побіг) [8].

Психологічне напруження у фіналі п’єси М.Кропивницького загострене до крайніх меж. Його не витримує Настя і помирає.

З побіжного огляду різних редакцій п’єси доходимо висновку, що видання п’єси „Глум і помста” 1903 року є художньо довершеним, однак заборонений цензурою текст під назвою „Титарівна” найбільше відповідає демократичним переконанням автора, який завжди відстоював право свого народу на волю й домагався цього своїми художніми творами та діяльністю як культурною, так і театральною. Саме тому розвиток сюжету й особливості характерів персонажів будемо зіставляти за виданням п’єси у п’ятому томі шеститомного видання творів М.Кропивницького та поемою Т.Шевченка „Титарівна”, опублікованій у першому томі тридцятитомного видання творів поета 1954 року.

Як митець, що прекрасно оволодів теорією і практикою драматичної творчості, М.Кропивницький розгортає сюжет на широкому етнографічно-побутовому тлі, забарвлюючи його історичними подіями та загострюючи соціально і психологічно характери провідних персонажів. Він значно розширює часові й географічні та політичні межі дії. Тому епізоди поеми Т.Шевченка він перетворює у дії, наповнюючи їх новими образами, ситуаціями й побутовими та етнографічними деталями.

Події першої дії п’єси, як і в Шевченка, відбуваються у святковий день у оранці (шинку). У Шевченка образи в поемі уявні, збірні. У М.Кропивницького – конкретизовані з відповідними діями, вчинками, мораллю, яких нараховується 25, окрім хору та масових сцен, в яких беруть участь козаки, чоловіки, баби, музики, народ і діти. Головна ж увага як у поемі, так і в п’єсі, зосереджується на морально-етичному конфлікті з соціальним відтінком між дочкою церковного старости (у п’єсі він Трохим Рокота) Настею, яка в поемі не має імені (просто Титарівна), що насміялася з вродливого бідного парубка – сироти Микити, відмовившись з ним іти в танець. Зіставимо ці сценки:

У поемі:

Горить Микита в сірій світлі!
Шеляга виймає,
І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає!!
„Одчепися, пройдисвіте! –
І зареготалась
Титарівна. – Хіба тобі
Наймичок не стало!”

У п’єсі:

МИКИТА (хутко підійшов до музик і кинув шеляга). Грайте на останнього шеляга. (Підійшов до Титарівни). Насте, ходім зо мною у танець?

НАСТЯ. Що, з тобою у танець?

МИКИТА. Гордуєш?

НАСТЯ. Відчепися, пройдисвіте. Хіба тобі наймичок не стало?.. (Зареготала).

МИКИТА (звмпив). Ну, Насте! Згадаєш ти мене, Титарівно!.. (Хутко пішов з хати).

Морально-етичний конфлікт в творах – однотипний. Відчутний він у мові персонажів, особливо Насті (Титарівни). Проте у п’єсі він більше психологічно загострений, зокрема погрозою Микити відомстити кривдницю.

Друга дія п’єси виключно психологічна. В ній зосереджена вся подія на інтимних переживаннях Насті, яка нестямно покохала Микиту, захворіла й батьки звертаються до ворожитів, щоб врятувати доньку.

Всі перейняті і заклопотані долею титарівни, але в бесідах старі козаки, разом з лірниками і присутніми людьми, співають пісні про перебування козаків у неволі із закликом до їх визволення.

Ображений Микита у п’єсі разом з побратимом Тимошем, здобувши зброю та коня, полишає рідну оселю й відправляється на чужину і, звертаючись до приймачки Оксюті, прохає: „...Бог тебе послав у нашу хату, доглядай же мою матір, котра і тобі матір заступила. Перекажи неньці, що один шлях зостався мені, і з нього я не зверну, доки не здобуду слави, скарбів та розкошів!.. або вернусь в золоті та едвабі, або ж поляжу головою!..” [9]. Образа ятрить душу Микити й він кланється відомстити багатієві Рокоті та його доньці, яка запалила його душу, а потім зневажила його: „Насте, – відчайдушно промовляє Микита, – горда красо, отрута люта! Немає кращої від тебе на всім широкім світі, нема й лютішої!.. Бодай же ти, Титарівно!.. Ох, до краю понялося серце моє помстою!..” [10].

Третя дія побутово-сентиментальна. Настя не може отямитися від почуття кохання до Микити, а його немає. Всі занепокоєні її долею і хворобою. Зненацька появляється у селі борець, який здолав усіх хлопців, а дівчат „з ума позводив”. У борцеві односельчани пізнають „сина Марти Конячичи – Микиту”, якого під час зустрічі Трохим Рокота називає „гайдамакою”, а хвора Настя, яку ледве впізнав Микита, промовляє: „Караюсь за погорду... Хіба ще мало?” [11].

Події четвертої дії зосереджені на взаєминах Насті і Микити, на їхніх почуттях закоханості, які передаються розлогіми монологіями та діалогами, наснаженими барвистою, ліричною мовою, а в Микити ще й зневагою до кривдників, яким він намагається відомстити за збиткування над його батьками та знуцання над собою:

НАСТЯ (помовчала). Пройшла чутка, що ти зібрав ватагу гайдамаків і наважився розруйнувати замок

якогось магната...

МИКИТА. Дійшла вже чутка? Ага!..

НАСТЯ. Орле мій! Я за тебе боюсь, а за себе не чую!

МИКИТА. А про те чутка вже полягла: як той магнат катував людей, як мучив по дибах та склепах? У нього в склепу і мій батько згинув. Ти цього не знаєш, а я знаю, довідався, мати мені сама сказала. Той магнат матір мою пустив по світу покриткою, а мене байстрюком. О, я помщуся йому, я готую йому такий ралець, що він й в пеклі жахатиметься! [12]

Перед розлученням закохані виконують прощальну пісню. З часом поширюються чутки, що якийсь магнат спіймав свого кривдника й повісив його. Це бентежить вагітну Настю.

Як оглянуті, так і наступні сцени п'єси, відсутні у поемі. У селах з'являються січовики-запорожці, які закликають молодь до зброї на „кривавий ралець” з ворогами. А тим часом Настя народила дитину й, криючись від батьків та людського осуду, поклала немовля на цямрину, сподіваючись, що хтось змилюється над ним і візьме на виховання.

НАСТЯ (з дитиною на руках то підійде до криниці, то одійде)... Ой доленько ж моя нещасная! Хоч би до завтрого виховати тебе, дитя моє! Пізно вже, ось-ось наближаються! Дитину куди подіти? На цямрину покладу, може знайдеться чула душа – візьме за дитину. Прощай, мій синочку! Рости в чужих людях сиrotою; а мені тепер один шлях – у прірву! (Кладе дитину на цямрину) [13].

Від нервового та морального перенапруження, особливо роздумів над майбутньою долею своєї дитини, Настя втрачає розум, їй ввижається мертвий Микита, який намагається її обняти. З криком „захистіть мене”, вона ненароком зіпхнула дитину в криницю.

П'ята дія – виписана виключно в трагічному ракурсі. За порадою старого козака Настю, за позбавлення життя власної дитини, громада засуджує до страти – „закопати живою в яму поруч з страченим дитям”. Старий осавул Свирид Глоба пропонує: „Вимовте над безталанною суд вічного монастирського заточення, даби вона мала час зміряти всю глибину своєї провини і предстати з своїм тяжким гріхом перед судією судей!” [14]. Власне, перед Богом.

Саме в ці хвилини зненацька з'являється Микита, який звертається до громади з палкими словами, спрямованими на захист його коханої: „Панове громадо! Я зараз іду до гетьмана, я припаду до ніг ясновельможного, я обіллю їх кривавими слізьми і виридаю життя моєї любій! За цей дарунок я скорю під ноги ясновельможного тридев'ять царств! (Пада навколішки). Пожальтесь, панове, на мій нещасний талан! (Хоче йти)” [15].

Саме в ці, здавалося б підбадьорюючі для Насті хвилини, вона помирає, а Микита в нестямі покінчує життя самогубством: „Що? Що таке? (Кидається до Насті). Мертва!.. Це я, я її вбив! Люде добрі! Цурайтесь мене, жахайтесь! Перед вами не людина стоїть, а диявол! А дияволів не меж людьми місце, а в пеклі! (Вийма пістоль). Пропадай же, душе, без покаєнія! (Застрелюється)” [16].

На „Титарівні” М.Кропивницького виразно відчутний відгомін всієї творчості Т.Шевченка, а не лише поеми „Титарівна”, особливо це помітно на образі Микити, який у п'єсі ввібрав у себе найкращі риси протестантів, месників і борців за волю, відображених Т.Шевченком у багатьох його творах різних жанрів.

Під назвою „Глум і помста” п'єса майже постійно входила до репертуару трупи М.Кропивницького, який її виставляв у Харкові (1896, 1901), Севастополі (1896), Одесі (1896), Москві (1896, 1897, 1898, 1899), Києві (1896, 1898, 1901, 1902), Варшаві (1897), Вільно (1897), Петербурзі (1897), Миколаєві (1900).

Критика схвально відгукувалася на вистави п'єси „Глум і помста”, особливо на майстерне виконання М.Кропивницьким ролі Гаврила Бакаляра, постаті з таким прізвиськом у „Титарівні” немає.

Висновок. Сюжетно-типологічне зіставлення поеми Т.Шевченка „Титарівна” і п'єси М.Кропивницького „Титарівна” засвідчує, що беручи за основу сюжетну канву твору Шевченка, М.Кропивницький її значно розширив, поглибив, створивши, таким чином, цілком оригінальну, патріотичну й глибоко національну п'єсу.

Джерела та література

1. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 1. – С. 267.
2. Кропивницький Марко. Твори: В 6 т. – Т. 6. – С. 400-401.
3. Кропивницький Марко. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К., 1959. – С. 615-616.
4. Кропивницький Марко. Твори: В 6 т. – Т. 6. – К., 1960. – С. 408.
5. Кропивницький Марко. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К., 1959. – С. 617.
6. Там само. – С. 618.
7. Там само. – С. 417.
8. Там само. – С. 621.
9. Там само. – С. 184.
10. Там само. – С. 186.
11. Там само. – С. 203.
12. Там само. – С. 208.
13. Там само. – С. 216.
14. Там само. – С. 222.
15. Там само. – С. 222.
16. Там само. – С. 223.